

Kozák Sándor

A CUKOR TÖRTÉNETE A KAPITALIZMUS TÖRTÉNETE?

SIDNEY MINTZ: *SWEETNESS AND POWER: THE PLACE OF SUGAR
IN MODERN HISTORY* (PENGUIN BOOKS, 1986)

Az, hogy egy, a világ másik pontján termelt árucikk az ember mindennapi, alapvető élelmiszerei közé kerüljön, az első jele a világgazdaság megszületésének. Ebben az értelemben a cukor több mint közkedvelt árucikk: általa rálátásunk nyílik a gazdasági folyamatokra és arra, hogy azok milyen mértékben képesek átírni a társadalmi szokásokat akár a legmélyebb szintekig.

Legyen szó szacharóizról, glükóizról, mézről vagy fruktóizról, az „édesség”, az édes íz képes volt teljességében meghódítani a modern nyugati civilizációt. Legismertebb képviselője a tömegtermelésre ideális, magas szacharózkoncentrációjú cukornád, amelynek hódító útja közel ezer évvel ezelőtt kezdődött. A Délkelet-Ázsiából származó növény először az arabok útján jutott az európai hatalmakhoz, akik a 16. század elejétől kezdték azt az Újvilágba áthelyezni és ott termelni. Rövid időn belül a cukor az atlanti kereskedelem egyik legmeghatározóbb, legstabilabb termékévé nőtte ki magát. A gazdasági paradigmák változásával és az ipari forradalmakkal együtt a cukor termelésének módszere, mértéke és kereslete is megváltozott. A kezdetben a nemesek privilégiumának számító termék az 1750-es évekre széleskörűen elérhetővé vált az angol szegényebb rétegek számára is, és ez aktívan formálta is azokat.

A CUKOR HELYE A MODERN TÖRTÉNELEMBEN

Sidney W. Mintz 1985-ös *Sweetness and Power* című könyve az antropológia és a politikai gazdaságtan klasszikusan eltérő módszertanát

igyekszik összekötni. Mintz történeti megközelítéssel kívánja bemutatni a világkereskedelemben kialakult nemzetek közötti munkamegosztást, melyben a munka árucikk, a rendszer mozgatórugója pedig a tőkefelhalmozás (lásd Wallerstein [1974] 1983).

Amellett, hogy a cukrot mint árucikket vizsgálja, Mintz külön hangsúlyt fektet az attitűdök megjelenítésére, az élethez kapcsolható szocializáció bemutatására. Az étkezést magát társadalmi, bizalmi eseményként élték meg az emberek, ahol az étel megosztása alapvető. A mai világ étkezési szokásai az elidegenedésről szólnak. Az egyközpontú ételeket felváltották a főként zsírban gazdag, komplex, fűszeres ételek. Ezzel együtt felbomlott az étkezés klasszikus szocializációja. Az „édesség” olyan érzékelés, amelynek kedvelése egyetemes az emberek között. Azonban ahhoz, hogy a cukor teljes történetét vizsgáljuk, elengedhetetlen mind a termelői, mind a fogyasztói oldalt megvizsgálni.

Mintz leírása a cukor termelésének és elterjedésének történetéről szembeáll a mai nyugati civilizációs hegemoniafelfogással, azon „Európa-centrikussággal”, mely az ember és a természet végső eltávolodásának aktusát az ipari forradalom technológiai fejlődésében látja. Épp ellenkezőleg, a feudális rendszer bukása szükségszerűen hozta el az emberi környezet újradefiniálását, a munkaerő természet-től való elválasztását, egyszóval a korai kapitalizmus megjelenését (Moore 2016).

A könyv végigkíséri az évszázadok alakulását a gyarmatokon és a birodalmi Angliában egyaránt. Rávilágít arra, hogy mit jelentett a cukortermelés Haiti szigetén vagy Jamaikában, megmutatja, hogy a gazdaság hogyan változott általa, valamint azt is, hogyan lett az angol átlagember számára a cukor szimbólum, étel, fűszer és gyógyszer. A cukor kereskedelmi útvonala közvetetten egy új dimenziót is bemutat: hogyan függött össze a kapitalista világrendszer expanziója a gazdaság méreteinek növekedésével, a rabszolgotartás elterjedésével és a monokultúrás ipari mezőgazdasági kialakulásával. A cukor „fetisizált” fogyasztói árucikk, amely a társadalom ízlését a gazdasági elvárásokhoz finomította.

A CUKOR TERMELÉSE

A nádcukor Európába elsősorban a 7. századi arab hódítások során jutott el. A rendkívül vízigényes növény nehezen, de képes volt a mediterrán térségben és Egyiptomban is megmaradni. A 9. és 12. század között a keresztény kultúrák megkezdték Szicíliában, Krétán, Máltán és egyéb szigeteken a termelést, melyhez először és végérvényesen csatolódtott a rabszolgakereskedelem. A termelés mértéke ekkor még alacsony volt, és az előállított cukor főként a régióban kelt el. A korabeli rabszolgák háborúk során vagy a nyomor miatt veszítették el szabadságukat, és gyakran a szabad munkásokkal együtt dolgoztak a mezőgazdasági termelésben. Ez elindította a munkaerő árúvá alakítását, mely a transzatlanti kereskedelemben csúcspontot ért el. A megnövekedett kereslet hatására a 15. századra a portugálok és a spanyolok megkezdték az intenzívebb termelést az atlanti szigeteken (Madeira, São Tomé), mely megalapozta a közép-amerikai cukortermelést is.

A legjelentősebb termékek, melyeket a nyugat-európai hatalmak termeltek és szállítottak az Újvilágból, a dohány, kávé, kakaó, rum és a cukor voltak. A cukortermelés története egybevág a korszak nagyhatalmi erőviszonyainak átalakulásával. Az új világ gazdasági rendszer már nem a megszerzett termékek azonnali eladását követelte meg. Ellenkezőleg, azok feldolgozása és elosztása az, ahol a valódi profit felhalmozódott. Ebben maradtak le a spanyolok és a portugálok, akik feldolgozás helyett azonnal eladták a nyersanyagokat. A dominikai Santo Domingóban az első cukormalmot 1515-ben telepítették, azonban a termelés nem volt képes fellendülni, mivel a helyi lakosság kihalt, és így nem volt meg a termeléshez szükséges munkaerő. Ezzel ellentétben a helyi munkaerőhiányt a franciák és az angolok a transzatlanti rabszolga-kereskedelem útján képesek voltak ellensúlyozni.

1660-ra Anglia vált az első számú cukorhatalommá: megkezdték a tömegtermelést Jamaica szigetén, melyhez komplex technológiát, cukormalmokat és préházakat kellett szállítani a gyarmatokra. Bár a cukor iránti kereslet folyamatosan növekedett, a befektetés gyakran veszteségesnek bizonyult. Az angol cukorkereskedelmet a bezártóság jellemezte: a protekcionista, merkantilista gazdaságpolitika monopóliumot adott a gyarmatoknak a cukor terén. Az elve a termé-

kek védelme volt: a harmadik féltől érkező cukor importálását tudatosan megemelt adókkal és tarifákkal nehezítették meg, ezzel védve a belső piacot, mely itt a birodalmon belüli gyarmatoktól történő behozatalt jelentette. A merkantilizmus jellegzetessége az exporttöbblet kialakítása, melynek alapja, hogy a nyersanyag feldolgozása otthon történjen. Ez a cukortermelés esetében a már feldolgozott, így magas árszínvonalú termékek exportálására fektetett hangsúlyt jelenti. Mindez rendkívüli hatalmat adott a Kelet-indiai Társaságnak, amely képes volt saját irányítás alá helyezni a szállítást, és megalapítani az első angol cukorfeldolgozó üzemeket is. Bár a megtermelt cukor döntően a Brit Birodalmon belül maradt, képesek voltak a cukor útját a termeléstől a fogyasztásig ellenőrizni. Külön segítette a termék elterjedését az árukapcsolás: a cukornádból készítették a rumot, amely a legkeresettebb árucikk volt a 17. században, de emellett kapcsolatba került a kávéval és csokoládéval is. A cukor története különösen szoros kapcsolatban áll a teáéval, amely az alkoholfogyasztás visszaszorulásának, a felvilágosodás eszméinek, de főként a bérmunkások józanságát akaró hatalmaknak köszönhetően leváltotta a rumot és egyéb alkoholos italokat.

A cukortermelés rendkívül munka- és időigényes volt, és az ehhez szükséges olcsó munkaerőt a rabszolga-kereskedelem által biztosította a Brit Birodalom. Az afrikai rabszolgák tömegesen érkeztek a cukornádültetvényekre, létrehozva ezzel a jól ismert világkereskedelmi háromszöget: az amerikai gyarmatok adták az egzotikus árucikkeket Angliának, amely késztermékeket szállított Afrikába (és az Újvilágba), ahonnan rabszolgákat szállítottak Amerikába. 1701 és 1810 között csak Jamaikára egyedül 662 ezer, a jóval kisebb Barbadosra pedig 225 ezer rabszolgát telepítettek. Az ipari forradalom révén létrejött technológiai folyamatok hozták el a kapitalista termelési módot, a folyamatos gazdasági fejlődést és növekedést Európába. Mintz szerint az ipari forradalom prekonceptiója a gyarmati gondolkodás levetülése, hiszen ha a komplex technológiai folyamatok jellemzik az ipari forradalmat, azok éppenséggel a gyarmatokon jelentek meg. A cukortermelés sok értelemben megelőzte a korai kapitalizmust jellemző európai ipari termelést. Ahogy egy 2013-as levelezésben leírta, „a nyugati civilizáció a gyarmatokból nőtt ki. És minden gyarmatok közül a legelsőek a cukorgyarmatok voltak” (Hill 2016).

A cukortermelést már a gyárak megjelenése előtt tömeges „agrár-
ipari” előállítás jellemezte, melyben a rabszolgák sokszor ipari jellegű
munkát végeztek. Az egyetlen különbség a rabszolga és a bérmunkás
között, hogy amíg az angol munkásokat megfosztották a termelőesz-
közöktől, hogy a megélhetésük érdekében a bérmunka formájában
munkájuk eladására kényszerüljenek, addig a rabszolgák esetében
a munkaerő bérbeadásáról nem beszélhetünk, hiszen terméknek
számítottak (Marx [1858] 1964). A természet és az emberiség elválasz-
tása a rabszolgák életkörülményein keresztül kerül új megvilágításba.
A gyarmatok kapitalista vállalkozásokként, a piaci spekuláció alapján
működtek. Ebben a rendszerben a rabszolgák ki voltak zárva az
civilizációból, azaz a természet részévé válva kellett élniük, és életük
emberi életként nem, hanem legfeljebb csak befektetésként számított.
A cukor forradalma pedig nemcsak a termelést és a munkások számát
növelte, de tömeges ökológiai pusztítást is okozott (Moore 2016).

A rabszolgaság eltörlésével (1834–38) hamarosan megjelentek
a bérmunkások a gyarmati cukorültetvényeken. A 19. századra a kora-
beli szabadpiachoz politikai és erkölcsi viták végérvényesen levitték
a cukor árát, és a morális felvilágosodásra hivatkozva elvették a még
rabszolgákat tartó Kelet-indiai Társaság kereskedelmi privilégiumait
(ugyanakkor a rabszolgák által termelt cukor terjesztése az afrikai és
ázsiai gyarmatok számára nyitott alternatíva maradt, ami természe-
tesen megkérdőjelezi ezt a morális értékelést). A cukor termelésének
fejlődését megfigyelve látható, hogy a mai modern kapitalizmus az
Újvilágból indult, ahogyan az is, hogy a termelés hogyan idegenít el
milliókat, és hogyan válnak eszközzé a rendszer fogaskerekeiben.

A CUKOR FOGYASZTÁSA

A cukor fogyasztása elválaszthatatlan a cukor termelésétől. A cukor
a 18–19. század között a munkásosztály számára is elérhetővé vált,
tömeges fogyasztása nélkül pedig az ipari termelése is elképzelhetet-
len lett volna.

A cukor magas presztízsű dekorációs anyagként terjedt el a neme-
sek között. A 11. századi kalifátustól kezdve VI. Henrik udvaráig
a cukorszobrok alapvető politikai státuszszimbólumként funkcionál-

tak, köszönhetően a cukor rendkívüli ritkaságának. Ahogy a költészetben ismert volt a méz mint a szépség és a kellemesség költői képe, úgy a cukor ebben az időszakban a hatalom metaforája volt.

A 18. századra a cukor, bár kis mennyiségben, de széleskörűen elérhetővé vált (Angliában 1800-ra az egy főre jutó évi cukormennyiség körülbelül 8 kilogramm volt). Bár a luxuscikk státusza megszűnt, a cukor jelentősége csak növekedett, mivel a termék olcsóvá válása útján új piacokat tudott meghódítani. A természet kizsákmányolásával olcsóbbá váló termelés, a rabszolgák révén megjelenő olcsó munkaerő, az ipari fejlesztésekkel olcsósított előállítás mind a piac folyamatos kiterjesztéséhez vezetett (Patel és Moore 2017). A humán-ökológiai változásokhoz vezető stratégiák a cukor értelmezésének változásaiban is megtalálhatóak.

A könyvben Mintz arra keresi a választ, hogy mi az oka annak, hogy a cukor luxuscikkből hétköznapi, olcsó élelmiszer lett. A fogyasztói társadalom kialakulásában a cukor tartósítószerként való elterjedése volt a legjelentősebb változás. A gyümölcsök tartósítása, valamint az édes ízben alapuló késztermékek megjelenése elősegítette az alávett osztályok pacifikálását. A domináns politikai-gazdasági erők hamar rájöttek arra, hogy az édes íz a populáció által általánosan kedvelt, és ezért számos egzotikus termékkel lehet összekapcsolni. A rum, a sör, a tea, a csokoládé és a kávé mellett egyre szélesebb körben terjedtek el a cukros ételek, amelyek megfelelő és állandó energiát biztosítottak a bányában vagy gyárban dolgozó proletároknak. Ezzel párhuzamosan pedig a cukoralapú tartósítás és a nagy energiatartalmú készételek megjelenése hozzájárult ahhoz, hogy a nők (háztartási feladataik viszonylagos csökkenése mellett) megjelenjenek a formális bér munka terén is mint elérhető munkaerő.

A cukor ritualizációját, azaz a szimbolikus jelentéstartalmának újraépítését két irányból lehet vizsgálni. A nádcukor széleskörű megjelenése egyre több érintkezési felületet engedett az embereknek az egzotikus termékekkel. A szegényebb osztályok is mindennapi rutinná alakították a cukor használatát, ezzel elősegítették a hagyományok közé történő beépülését. Párhuzamosan a cukor értelmezésének módosulása is lezajlott. Ennek során a cukor társadalmi és politikai státuszát vágyó szegényebb osztályok átalakítva újrateremtették az anyag presztízsét, például a cukormázás születésnap torták formájában.

A CUKOR MINT ESZKÖZ A TÖMEGEK IRÁNYÍTÁSÁRA

A cukortermelés nemcsak a gyarmatosító hatalmak gazdasági és politikai fejlődését formálta, hanem a szélesebb rétegek ízlését is átalakította. A korabeli nagyhatalmi brit politikai vezetés aktív szabályozásokkal évszázadokon keresztül segítette a cukortermelést, mivel hamar rájött arra, hogy a cukor több mint tucatáru, illetve kalóriatartalmának és luxusátsíójának köszönhetően fontos eszköze a politikai-gazdasági kontrollnak is.

Az nem kérdéses, hogy a gazdaság több oldalról meghatározta a cukor elterjedését, valamint az se, hogy ez a folyamat új társadalmi szokásokat is létrehozott. Mintz könyve ráébreszti az olvasót arra, hogy egy árucikk társadalmi jelentése nem állandó, hanem a történeti folyamatok során folyamatosan alakul. A kapitalizmus sikeresen alakított át több évszázados étkezési szokásokat. Ami igazán lenyűgöző ebben, hogy ez a világ minden, egymástól jelentősen elkülönülő kultúrájában megtörtént. A cukor minősége évszázadokon át jelezte az osztályok közötti hierarchikus különbséget, mivel a jelentéstartalma megtartotta a „fétisjellegét”: azaz feledésbe merültek a cukor termeléséhez kötődő kizsákmányoló társadalmi viszonyok. Valójában a cukor fogyasztásával nem pusztán egy terméket vásárolunk, hanem egy annál sokkal magasabb értelmezési keretben meghatározott társadalmi viszonyrendszert (Marx [1867] 1955). Mindez egybevág az eddig felvázolt irányvonallal, miszerint veszélyes a termékek gazdasági értékét tisztán materiális értelemben tekinteni, hiszen mögötte egy széles társadalmi rendszer van. Ez vezet a piaci verseny dinamikáinak alapvető „természetes rendként” történő felfogásához. Az áru így képes egy új „maszkot” fölvenni, azaz (esetünkben) a cukor vásárlásával nem feltétlenül magát az ízesítőt vásároljuk meg, hanem vele együtt az azt termelő társadalmi mechanizmusokat is.

A cukor kora újkori története a 21. századi kapitalizmus megértéséhez is fontos. Mára a cukor a világ összes pontján megváltoztatta az étkezés kultúráját, az emberek az étkezésnek már számos aspektusát nem képesek irányítani. Az étkezéshez rendelt szokások megszűntek, az evés logikája a tőkefelhalmozás alapján épül fel. Új preferenciák jelentek meg, mint a „gyors, kényelmes, könnyen fogyasztható”. A korabeli népi ételek már nem szénhidrát-, hanem cukor- és zsír-

alapúak, amelyek azonnali, de rövid távú energiát biztosítanak, a fogyasztás szabadsága már új keretek közé helyeződött át. A gyorséttermek felváltják a közös társasági ebédeket, a futárszolgálat átalakítja az étel megszerzéséhez rendelt szokásainkat. Ezzel új hagyományok jönnek létre, azonban ezek csak segítenek az új piaci kultúrának. A tömegközlekedési eszközön elfogyasztott péktermék, vagy a sebtében bekapott munkahelyi szendvics segíti a munkahelyi eredményességet és hatékonyságot. Mint említésre került, a cukor ebben kifejezetten előnyös ízesítő, hiszen képes kialakítani a függőségi viszonyrendszert a fogyasztóban a folyamatos további vásárlás érdekében.

A 21. századi étkezés trendjei (ahogy korábban is) különböznek az alsóbb rétegek és a gazdagok között. A szegények számára az egészséges, feldolgozható ételek megfizethetetlenek, azaz az étkezési szokásaikat továbbra is az egészségtelen, minőségben rossz termékek jellemzik, aminek hatására az életük is „olcsóvá válik” (Patel és Moore 2017). A fogyasztói társadalomban a választás lényege átalakult. A „szabadság” érzete megadja azt a lehetőséget az embereknek, hogy ne fogyasszák ezeket a termékeket. Az elmúlt évtizedekben rendkívüli trenddé vált egyes, a mai világban alapvető termékek felszámolása: a vörös hús, az ízfokozók és a tartósított ételek mellett ide tartozik a cukor is. Az eddig felvázoltak alapján azonban egyértelművé válik, hogy a cukor felszámolása csupán egy új árucikk érkezését hozza el. Az édesítőszerekkel a terméket fel lehet váltani, azonban a köré épült szokásrendet nem. Mintz csak megemlíti az egyéni szabadság megszűnésének gondolatát, és ráhagyja az olvasóra a választ. Mindenesetre a cukortermelés vizsgálata során egyértelművé válik, hogy az érzelmi preferenciák teljes módosítása egyben újraprogramozza a modern embert. A kulturális berendezkedés átalakítása valós és jelentős folyamata a kapitalizmusnak.

HIVATKOZÁSOK

Marx, Karl ([1867] 1955): *A tőke, a politikai gazdaságtan bírálata*. Szikra.

Marx, Karl ([1858] 1965): *Pre-capitalist economic formations*. International Publishers.

- Mintz, Sidney W. (1985): *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. Penguin.
- Moore, Jason W. (2016): *The Rise of Cheap Nature*. Sociology Faculty Scholarship 2. Binghamton University.
- Hill, Sarah (2016): The Sweet Life of Sidney Mintz. *Boston Review*. Interneten: <http://bostonreview.net/books-ideas/sidney-mintz-in-memoriám>. (Le-töltve: 2021.05.01)
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2017): *A history of the world in seven cheap things: Guide to capitalism, nature, and the future of the planet*. University of California Press.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Könyvkiadó.